

„Óh, zajtalan csillagzatok!”

József Attila egy költői szavának ismétlődéséről

A költői szó

különbözik a köznapi értelemben vett szótól. A lírikus szókinccse, bizonyos szavak kiválasztása egyik megnyilvánulási módja, látható jele mindannak, ami alkotói tevékenységét megkülönbözteti a véletlenszerű, esetleges cselekvéstől. Mindez mintha fokozottan mutatkozna meg egy-egy költő kedvenc szavai esetében, az előszerzetettel alkalmazott, az életmű során önkéntelenül újra meg újra visszatérő, jellegzetes szavaknál. Igaz-e az, hogy minél egyénibb, szuverénebb költői világról van szó, annál erőteljesebben bukkan elénk már egyes szavai, szóhasználata miniatűr képében is az egész életműben kirajzolódó, azt alakító egyedi karakterisztikum? Tény az, hogy amikor az egyszerű nyelvi elemből poétikai elem lesz (és minél jelentékenyebb poézis minél jelentékenyebb eleme, annál inkább), megnövekszik a jelentéseket felidéző ereje, fokozottan tapasztalhatjuk, hogy már maga a költői szó is, adott szövegösszefüggésében, „képzet- és viszonsűrítő”; az „association implicite” jelenségével állunk szemben (Papp István, Charles Bally).

Milyenfajta képzetek és viszonyok milyen természetű sűrítéséről van szó? Milyenképpen lehet ezt nyomon követni? József Attila egy gyakran ismétlődő szavát, a „csillag” szót próbáljuk ebből a szempontból figyelemmel kísérni.

Képzet- és viszonsűrítések

Az első, legszembetűnőbb jelenség az, hogy mind a szó szerinti „csillag” ismétlődő előfordulásánál, mind pedig a „csillagvilág”, „csillagkörök”, „csillagfellegek”, „csillagzat”, „csillagkép” változatoknál, majd a „bolygó(k)”, „Göncölök”, „Fiastyúk”, „Tejút” versbéli felbukkanásainál, de még a „nap”, „hold”, „égitest”, sőt: „ég”, „égbolt”, „űr” kifejezések józsefatillás alkalmazásainál hasonló képzetek, hasonló viszonyok hasonló sűrítődéseivel találkozunk. A szavak, a költői helyek visszatéréseinek makacságában a lírai világ sarkalatos pontjai mutatkoznak meg.

Első példaként felidézünk egymással párhuzamosan egy korai és egy, a pálya végéről való versrészletet.

*Merrefelé menjek? Balra-e vagy jobbra?
Fönn csillagok vannak fölnézek azokra,
fénylő csillagokra.*

*Merre nincs csillagfény — arra fogok menni,
ott fognak igazán engemet szeretni.
Igazán szeretni.*

(Bolyongok, 1921.)

Igy ír a tizenhat éves József Attila. Halála előtt egy évvel pedig ezt olvashatjuk:

*Csillagok rácsa csillog az egen:
ilyen pincében tart az értelem!
A mindenséget, asszonyok,
ki vetné szét velem?*

(Jaj, majdnem..., 1936.)

Milyen hasonló képzet- és viszonsűrítéseket találunk?

Legközvetlenebbül:

az emberi szabadság — szeretet, szerelem — mindenség — társulási vágy áhításának, keresésének egymással szorosan összetapadó képzetekének társulásait. Ugyanakkor megfigyelhetjük azt is, hogy szintén mindkét versben jelen van a kiemelt képzetkörök poláris ellentéte is, kettejük belső feszültsége. Akár — az előbbi soroknál — egy szorongató dilemmából kiszabadulás alaphelyzete idéződik

fel, akár pedig a „csillagok rácsa“ képében megjelenő „börtön“ esetében, a szabadság a rabság képzetével együtt jelenik meg. Mint ahogy a szeretet, szerelem mögött égő hiányos szorítása; a mindenség megostromlásával egyidejűleg a semmi fenyegetése; a társulási vágy kifejezésében egyúttal a végletes magányrét megvallása is testet ölt. Vagyis, a két vers tanúsága szerint, a „csillagok“ felizzása egy-egy lírai darabban, az életmű kezdetén csakúgy, mint az életút végén, egymással egybevető módon jelzi, sűrít bizonyos alapvető, egymást vonzó képzetköröknek s ugyanakkor szöges ellentéteiknek a felbukkasását is. Azaz, az ismétlődő szavakban képzettartományok elevenednek fel és implikálódnak, miközben — természettudományból kölcsönzött szóval — bipoláris természetű jelenségként történik mind megelevenedésük, mind implikálódásuk.

A megállapítás érvénye nem korlátozódik a kiemelt két versre. Ellenőrizhetjük a megfigyelést sok más példán is. Az ifjúkori darabok közül a *Falak*, *Megfáradt ember*, *Enek magamhoz*, *Szomorúfűz* stb. esetében, illetve az érett költő számos művében (*Háló*, *Ragyog az ég*, *Óda*, *Téli éjszaka*, *Reménytelenül*, *Eszmélet*, *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* *Ignotusnak*, *Iszonyat*, *Majd emlékezni jó lesz*, *Osztás után*, *Flórának* stb.). Ugyanakkor, ha további példákat állítunk egymás mellé, fel kell figyelniünk a megidezett képzetkörök sorának bővülésére.

Egyfelől mennyiségileg növekednek a költői csillagok által képviselt, bennük megtestesítő képzettartományok. Akár ha újra egy ifjúkori és egy késői költemény sorait olvassuk el egymás után:

*Bokrok előtt alázkodok,
csillagokhoz fohászokodok:
Hé csillagok, jó csillagok,
patakra már hol akadok?*

(Szomorúfűz, 1924.)

*Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére —
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke.*

(Eszmélet, 1934.)

Mindegyiknél ott találjuk az eddig megjelölt képzetcsoportok (és ellentéteik) sűrítődését, azaz:

a szabadság/rabság — szeretet/szeretethiány — mindenség/semmisség — társulási vágy/magány

feszültségeinek jelenlétét, némelyiket burkolt vagy áttételes formában. (Például a szeretet, szerelem a *Szomorúfűz*ben mint éltető patakvíz keresése, kivirágzás után vágyódás mutatkozik, mivel a költő maga a címadó fa: szomorúfűz képébe öltözik.) Az *Eszmélet* esetében pedig a vers többi részének ide kapcsolódó, ide visszautaló helyei, vázlatok, töredékek hasonló sorai árulják el explicite is az itt implicit módon tartalmazott beleértéseket. Például itt, közvetlenül a csillagok a „csilló véletlen szálaiból“ törvényt szövő „múlt szövőszéke“-t idézik fel, s nem említődik az ebben a múltban benne rejlő, vele együtt felrémelő szeretetvágy és -hiány. Később, közvetve, ehhez s a csillag képéhez úgy asszociálódik a szeretetáhítás, hogy a vele, az „egék fogaskereké“-vel vizionált, „fölfeslő“, „meghasadó“ múlthoz kötődik:

*Láttam, hogy a múlt meghasadt
s csak képzetet lehet feledni;
s hogy nem tudok mást, mint szeretni,
görnyedve terheim alatt —*

Ugyanakkor az egyetlen költői kifejezéshez tapadó jelentések sűrítődése fokozódik az általuk felidézett képzetcsoportok bővülésével. A kiemelt verssorokban felfigyelhetünk arra, hogy jelen van bennük az egész életút iránykeresése várakozásának és az irányvesztés kockázatának drámai alternatívája. Alapvető, szorongó kérdésekre választ keresve fohászodik a „csillagokhoz“; illetve tekint föl „az egek fogaskerekére“. S ha visszatekintünk vagy előrepillantunk az életműben, a többi csillag kép esetében is ott találjuk ezt az iránykeresés/irányvesztés

bipolaritást. Már a *Bolyongok* című versben is a csillagokhoz fordulva kérdezte: „Merrefelé menjek? Balra-e vagy jobbra?“, s később, a fojtogató reménytelenség

szorításában is, az útkeresés végső tanácsalanságaiban is a csillagokat szólítja meg:

Óh, zajtalan csillagzatok!

(Reménytelenül, 1933.)

Óh, csillagok ti!...

(Ős patkány terjeszt kört..., 1937.)

Ebben a gesztusban természetesen benne érezzük a szabadon választott, mégis magasabb kényszerűségnek engedő mindenséghez mértiséget, szembenállást az „ólálkodó semmi“-vel. Együttal a konkrét felfelé tekintésben a kitágított, átvitt értelmű, személyes és egyetemes felemelkedés vágyát, illetve az aláhullás roppant veszélyét is benne leljük. Ilyen értelemben kapcsolódik a felidézett képzetkörök közé a: fölfelé tekintés!/lefelé szédülés, avagy a fölemelkedés/lehullás egyszerre bizakodásra és rettegésre készítő esélye.

Az előbbihez, akárcsak a vele szorosán összefonódó szabadsághoz, szeretethez, mindenséghez, társulási vágyhoz kötődik a „csillogás“ költői értelmű megjelenítése is, az elválaszthatatlanul vele járó „csillogás hiánya“-val, „homály“-lyal együtt.

*Az árnyékok kinyúlanak,
a csillagok kigyúlanak,
föllobognak a lángok,
s megbonthatatlan rend szerint,
mint űrben égítést, kering
a telkemben hiányod*

— olvashatjuk *Az árnyékok...-ban* (1937). S már magában a csillagok csillogásában (itt: kigyulásában) benne vibrál a teljes felszabadulás és bebörtönözöttség ambivalenciája. Önellentmondó módon „Csillagok rácsa csillog“ az égen: csillogásával éppen a homályra, a minden csillogástól oly távoli pincére figyelmeztetve („Ilyen pincében tart az értelem.“ — *Jaj, majdnem...*). Teljesen oly módon, mint ahogy az *Eszméletben* is „a csillagok, a Göncölök / úgy fénylenek fönt, mint a rácsok / a hallgatag cella fölött“. S ha itt a cella hallgatagsága joggal felelhet meg a csillagzatok zajtalanságának, ahol a csupán „fogam közt“ szikrát vető szó tehetetlensége, magabafulladására ítéltsége társul ismét a bezártsággal, s a „szikra“ a „csillogással“ (*Reménytelenül*), akkor külön felfigyelhetünk arra a változatra is, amikor maga a „rács“, a csillagokból fönt ketrec jelenik meg homlokegyenest ellenkező értelemmel is, az asszociációlánc fordítottját felmutatva:

*Este van, mindent körüláll a csillag,
lásd, a mindenség aranyos kalitka,
binnen itt vagy, én csevegöm, óh itt vagy,
rabmadaracskám!*

(Én, ki emberként..., 1937.)

Itt a rideg csillogás „aranyos“ fényre hasonul, önmagában is implikálva már a játékosabb varázsolódott „rabság“-ban a szeretetet, mindenséget, társulási vágy beteljesülését birtokba vevő, áradó szabadság átélését. Másutt ellenkező előjellel sodródóknak össze a bipoláris beleértések. A *Tiszazugban* például maga a „homály“ van a „csillagra“ akasztva.

A példák felsorolásakor csupán az egyik jelenség az, hogy a kiválasztott szó mágneses körébe vonzódo képzetcsoportok száma növekszik. Azaz: a fölfelé tekintés/lefelé szédülés — fölemelkedés/lehullás — csillogás/csillogás hiánya, homály stb.

asszociációlánc gyarapodik, elvileg a végtelenig. (Hiszen akárcsak az eddigi idézetek nyomán is kiemelhetjük még a szintén csillaghoz kötődő:

megbonthatatlan rend, törvény/mindezek megbontása — szüntelen mozgás/mozdulatlanság képzetköröket. (Vö. *Az árnyékok, Eszmélet, El innen, Osztás után, Téli éjszaka, töredékek stb.*)

A másik szembetűnő észrevétel az, hogy a példák követése nyomán az összefüggéslanckok másféle gazdagodását is tapasztalhatjuk. Ezt nevezhetjük *mélyülésnek*: az egyes ellentéppárokon belül, illetve a különböző csoportok között létező jelentés-tani kapcsolatok sokasodnak, elágazások és visszacsatolások formájában. Például a csillagok „zajtalanok“ a *Reménytelenül*-ben, mint ahogy „hallgatag“ cella fölött

fénylenek rácsként az *Eszméletben*. S e némaság ellentétéként a „mindenség aranyos kalitkájában” „csevegő”-ként jelenik meg a boldog felszabadulást megtestesítő „rabmadaracska”, hasonlóan ahhoz, amikor másutt „fecsegő csillagfellegek” mellé ül le a költő, a „nyugalom partjára” (*Flórának*). Tehát megtaláljuk a csillagokhoz s egyben a szabadság/rabsághoz, szeretet/szeretethiányhoz stb. kapcsolódó:

zajtalan/fecsegő
(hallgatag/csevegő)
képzettársításokat. Ugyanakkor ennek a hallgatagság/csevegés párnak éppúgy megfelelünk a versvilágon belül továbbágazó asszociációs összefüggéseit, mint ahogy akármelyik eddig említett bipolaritás esetében. („Bennem a múlt hull, mint a kő / az úrön által *hangtalan*”, illetve: „sarjaink bizóan *csacsogva* / jó gépen tovább szállanak / a művelhető csillagokba.” — *Vas-szinű égboltban*, Március.) A „hangtalan-ság” itt is a rabsággal, szeretethiánnyal, magánnyal, lefelé szédüléssel, lehullással stb. társul, míg a „csacsogás” a szabadság, szeretet, társulás, felemelkedés stb. birodalmát idézi meg. Hasonló tapasztalatokat gyűjthetünk a fölemelkedés/lehullás, iránytalálás/irányvesztés stb. esetében is, külön-külön, új és új párokra bukkanva, dúsítva és továbbterjesztve az eddig jelzett jelentésszűzfűgés-rendszert. (Könnyűség/elnehezedés — elillanás, tovatűnés/leülepedés — felépülés/aláomlás — földoldódás/lerakódás stb.)

Vagyis, kiindulva egyetlen költői szóból, kibontva a benne, mögötte rejlő, sűrűsödő képzetcsoportok egy részét, egyre továbbszövődő jellegzetes lírai asszociációs hálózatra találunk.

A költői szó mikrovilága

tehát egyféle jelentésszövevényként mutatkozhat. Nemcsak abban különbözik a köznapi szótól, hogy erőteljesebb a jelentésszűzfűgés képessége, több, többféle, távolibb képzetet sűrít egyidejűleg; hanem abban is, hogy ezek a jelentések, képzetek kapcsolódási módjukban bizonyos rendszerszerűséget tükröznek.

Nem mondhatjuk ezt el minden költő minden egyes versbeli szaváról. Minél eredetibb s egyben irodalomtörténetileg számottevőbb lírikus minél jellegzetesebb szóhasználatát ragadjuk meg, annál inkább bizonyulhat akár ez az egy pont is éppen e jellegzetesség góciának. A benne sűrűsödő utalások, képzetek az alkotó szuverén világának, szemléletének sarkalatos pontjait — a képzetek kapcsolódási módjai, asszociálódásai pedig a művek, az életmű felépítését, szerveződését vetítik fel miniatűr modellként.

CSIKI LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA UTÁNZÁSA

Változó életritmusokban

Ne szeress engem, csak láss — elég!
Ma egy felhőt is megértenék.

— — — — —
Hogy a pénz, a rák, hogy a fák, a nép —
mindenem volt, s már mindenből elég.

Csak szavam nincs — és egy az életem:
„Életben tart a halálfélelem” —
Halálom élem s toldott éveken
eltűnt vonat: jön a végtelen.

Készültem-e szólni, menve halni, naponta
megkérdezi az, ki rám ezt kimondta,
kis sorsomat egy égien ronda
nagy magasba feltépve, fonva ...

A mindenhez köt, aki most kitép
a birkagyapjuból — így jó és ég az ég!
Ki összenyálaz, csigaútként
annak mászom fölfelé a fényt.

Agyamat fentről félve, fényben látom
remegni egy fa bevetőlapátan —
összegyűrott életem, halálom
madárlátta s ide lopott álom.

Mert a szép teremtés engem már megölhet
Égett kenyér s földre döntött tölgyek
meséje ez — ne utáld, ne féljed:
rostjaimból szövök ruhád a férgék.

Többet tudva, mint lehet s szabad,
mozgó mély hazában, akár a halak,
sírásig némán, emberek alatt,
tükrömben ám, s úgy, mi benne megmarad,

— — — — —
vagy odalenn-idefenn idegen egyedül én
ennyi vagyok s leszek: vaj Isten fején.